

Almaz Ülvi Binnətova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr” şöbəsinin müdiri,
Filologiya elmləri doktoru
Bakı ş., H.Cavid prospekti, 117.
E-mail: almazulvi1960@mail.ru

Ruhşanə Vasiyeva²
Sədrəddin Ayni adına Tacikistan Dövlət Pedaqoji
İnstitutunun professoru, Tacikistan, Düşənbə
Filologiya elmləri doktoru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “İSKƏNDƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ İSKƏNDƏR OBRAZI

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndələrindən biridir. O, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli töhfələr vermişdir. Nizami Gəncəvi ədəbiyyat aləmində özünün “Xəmsə”si (“Beşlik”) ilə məşhurdur, buraya ona dünya şöhrəti gətirən beş romantik poema daxildir. Bir janr forması olaraq “Xəmsə” yaradılmasına görə dahi Nizami Gəncəviyə borcludur. Məlum olduğu kimi, Şərq xalqları ədəbiyyatında onlarca “Xəmsə” var ki, bunlar Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərini təkrarlayır.

Bu misralarda Nizami Gəncəvi “şahların çox uzun tarixi” deyərək Əbu Mənsurun “Şahnamə”sini, “bir dərin fikirli” sözləri altında isə Firdovsini nəzərdə tutur. “Xəmsə” yazılmasının dahi təşəbbüsçüsü, başqa sözlə, janr forması kimi “Xəmsə”nin banisi tərəfindən qoyulan ənənəyə görə, hər hansı beşliyin yekun hissəsi ona daxil olan əsərlərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin parlaq məcmusu olmalıdır. Nizami Gəncəvi “İskəndərnəmə” poemasını yazarkən məhz bu cür hərəkət edib. O, əsər üzərində uzun illər işləmiş və onu ölümündən bir qədər əvvəl bitirmişdir. Nizami Gəncəvinin beş poeması arasında “İskəndərnəmə” ən sonuncudur və bu əsər onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Cəsarətlə deyə bilərik ki, bu poema onun vəsiyyətidir: “Yeni dövlət quruluşu olaraq xəyali, hökmdarsız xalq hakimiyyəti fikri” (H.Araslı) kimi arzuları bunun bariz təzahürüdür.

Nizami Gəncəvi Firdovsidən sonra İskəndər mövzusunda müraciət edən ikinci şairdir. Həm həcmində, həm də əhəmiyyətinə görə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnəmə” poeması Firdovsinin “Şahnamə”sindəki İskəndər haqqında rəvayəti ötüb keçir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, klassik ədəbiyyat, İskəndər obrazı

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndələrindən biridir. “Bu gün dünyanın bütün ölkələrində adı böyük hörmət və məhəbbətlə çəkilən, öz adı ilə birlikdə doğulduğu Gəncə şəhəri və onu yetirən Azərbaycan xalqını da şöhrətləndirən dahi söz ustası Nizami Gəncəvi tək-cə bir ölkənin, bir qitənin deyil, bütün bəşəriyyətin fəxr etdiyi nadir sənətkarlardandır” [1, s. 233]. O, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli töhfələr vermişdir. Nizami Gəncəvi ədəbiyyat aləmində özünün “Xəmsə”si (“Beşlik”) ilə məşhurdur, buraya ona dünya şöhrəti gətirən beş romantik poema daxildir. Bir janr forması olaraq “Xəmsə” yaradılmasına görə dahi Nizami Gəncəviyə borcludur. Məlum olduğu kimi, Şərq xalqları

ədəbiyyatında onlarca “Xəmsə” var ki, bunlar Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərini təkrarlayır” [2; 3; 4]. Eyni zamanda, Xəmsə”nin də bəzi süjetlərinin, daha dəqiq desək, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” nin əsas mənbələrindən biri məhz Firdovsinin “Şahnamə” əsəridir. Bununla bağlı olaraq Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”də yazır:

O zaman aradım, tarixə keçdim,
İncə ürək açan dastanlar seçdim.
Şahların çox uzun tarixi vardı,
Birindən bir əsər yazmaq olardı.
Bir dərin fikirli varmış ki, o tək
Yazmış bu şeyləri nəzmə çəkərək.
Yerdə qırıntılar qalmış ləldən,
Onu da çoxları buraxmaz əldən.
Gövhər ustaditək mən də yaratdım,
Belə xəzinəni ortaya atdım [5, s.28].

Bu misralarda Nizami Gəncəvi “şahların çox uzun tarixi” deyərək Əbu Mənsurun “Şahnamə”sini, “bir dərin fikirli” sözləri altında isə Firdovsini nəzərdə tutur. “Xəmsə” yazılmasının dahi təşəbbüsçüsü, başqa sözlə, janr forması kimi “Xəmsə”nin banisi tərəfindən qoyulan ənənəyə görə, hər hansı beşliyin yekun hissəsi ona daxil olan əsərlərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin parlaq məcmusu olmalıdır. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasını yazarkən məhz bu cür hərəkət edib. O, əsər üzərində uzun illər işləmiş və onu ölümündən bir qədər əvvəl bitirmişdir. Nizami Gəncəvinin beş poeması arasında “İskəndərnamə” ən sonuncudur və bu əsər onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Cəsarətlə deyə bilərik ki, bu poema onun vəsiyyətidir: “Yeni dövlət quruluşu olaraq xəyali, hökmdarsız xalq hakimiyyəti fikri” [1, s.127] kimi arzuları bunun bariz təzahürüdür.

Nizami Gəncəvi Firdovsidən sonra İskəndər mövzusunda müraciət edən ikinci şairdir. Həm həcminə, həm də əhəmiyyətinə görə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması Firdovsinin “Şahnamə”sindəki İskəndər haqqında rəvayəti ötüb keçir. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”nin “Öz nəfsinə öyüd və nəsihət” fəslində deyir:

Köhnə söz ustası, o tulu şair
Söz gəlinlərini bəzədi bir-bir.
Düzdü dastanlara çox inci, gövhər.
Yenə də qaldı çox bakirə sözlər.
Yazsaydı tarixdə bütün olanı,
Çox uzun sürərdi onun dastanı.
Sevmədiklərinə etmədi hörmət,
Bəyəndiklərinə göstərdi rəğbət.
Dostlara o paydan ayırdı bir az,
Halvanı təklikdə yemək yaramaz [6, s.42-43].

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması barədə çox yazılıb. Şairin yaradıcılığının görkəmli bilicisi Y.E.Bertels Azərbaycan yazarının əsərlərinə ondan yuxarı tədqiqat işi həsr etmiş və “İskəndərnamə” poemasına tərif verərək yazmışdır ki, “İskəndərnamə” didaktik poemadır, ölkəni idarəetmə təlimatı, hökmdarlara öyüd-nəsihətdir” [7]. Bu poema “ayna” tipinə aiddir, o, İskəndərin timsalında hökmdarlara ölkəni necə idarə etməyi öyrətməlidir. İskəndər ideal hökmdardır, onun fəaliyyəti isə ideal idarəçilik nümunəsidir. Y.E.Bertels bu mövzunun Nizami Gəncəvinin erkən poemalarından keçib-gələrək, “İskəndərnamə”də başa çatdığını göstərir.

A.Makovelski Nizami Gəncəvinin poeması haqqında deyir: “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması öz məzmununun zənginliyinə və əhatə etdiyi mövzuların bolluğuna görə möhtəşəmdir. O, həyatın ən müxtəlif tərəflərini işıqlandıran əsl ensiklopediyadır: burada siyasi və məişət müdrikliyi dərsləri də, ən mücərrəd fəlsəfi problemlər də, hərbi məsələlər də, etika problemləri də, insan qəlbinin hər cür təzahürdə dərk edilməsi də vardır...” [8]. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi irsinin ən məşhur və yorulmaz tədqiqatçısı Həmid Araslı hesab olunur. Ondan sonra Əlyar Səfərli və Xəlil Yusiflinin tədqiqatlarını deyə bilərik. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının digər tədqiqatçısı Qəzənfər Əliyev bu ədəbi abidə ilə bağlı deyir: “Şairin sonuncu əsəri – “İskəndərnamə” təbiət, başlıcası isə insan cəmiyyəti haqqında o zamankı biliklərin mübaligəsiz olaraq ensiklopediyası kimi düşünülmüşdür. Ona görə də Nizami Gəncəvi sanki ehtiyatlanır ki, oxucular bu və ya digər səbəb üzündən onun qiymətli fikirlərini anlamaya bilərlər” [9, s.289] Y.E.Bertels məhz bu barədə yazır: “O, poemanın bütün dərin fikirlərini başa düşmək qüdrətində olan dinləyici arzusundadır” [7]. Nizami Gəncəvi özü isə bununla bağlı deyir:

Belə bir dəyərlə gövhərlə, dostlar,
Bir gövhər sevənə ehtiyacım var.
Müəllimim mənə açan sirləri
İstərəm danışım, dinləsin biri.
Ondakı almazla qazım mədəni,
Canına bağlayım can gövhərini [6, s.37].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının süjet və ideya-mövzu əsaslarını nəzərdən keçirərkən, belə bir sual yaranır: Nizami Gəncəvi nə üçün öz “Xəmsə”sinin son hissəsində Makedoniyalı İskəndərə müraciət edib və o, hansı mənbələrdən faydalanıb? Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edərkən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dahi şairi ideal hökmdar – alicənab, qüdrətli, adil hökmdar obrazı yaratmaq fikri heç bir zaman tərk etməmişdir. Elə bir hökmdar ki, başqalarına nümunə olsun, onları öz xalqlarının taleyi barədə düşünməyə vadar etsin, insanları iztirablardan qurtarsın, xalqın xoşbəxtliyi və firavanlığı qayğısına qalsın. Özünün daha əhəmiyyətli bədii əsərini yaradarkən şair qarşısına böyük əksəriyyət tərəfindən başa düşülmək vəzifəsi qoymuşdu. İdeal hökmdar ideyasının əks olunması üçün Makedoniyalı İskəndər obrazı daha məqsədəuyğun idi. İskəndər ən məşhur və populyar sərkərdələrdən biri sayılırdı. “Zülqərneyn “Qurani-Kərim”in “əl-Kəhf” surəsində öz ölkəsini ədalətlə idarə edən hökmdar kimi təqdim edilir. Ona Allah dərgahından elm və hikmət bəxş olunmuşdu. Dünyanın həm qərbinə, həm də şərqinə hakim olduğuna görə Ona “hər iki cəhətin hökmdarı” mənasını bildiren “Zülqərneyn” ləqəbi verilmişdi.” (“QURANI-KƏRİM”İN “əl-Kəhf” surəsinin 83-98-ci ayələrində İskəndər və Zülqərneyn adları ilə haqqında bəhs edilir) [10, s.221-223].

Bu obraz və süjet bütün dünyada tanınırdı. Makedoniyalı İskəndər haqqında rəvayətlər ellin-Roma mədəni mühitində artıq çoxdan bitkin şəkildə formalaşmışdı. Şübhəsiz, makedoniyalı istilaçının obrazı ilə bağlı əhvalatların müxtəlif xalqlar arasında qeyri-adi şəkildə geniş yayılmasından Nizami Gəncəvi də xəbərdar idi.

Ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif versiyaların mövcudluğu da şairə məlum idi. Nizami Gəncəvi özü “İskəndərnamə”də yazır ki, bu poemaya başlayarkən İskəndər haqqında yazılanları öyrənmək məqsədilə çox zəhmət çəkib. O, bütün bu yazılanlara tənqidi yanaşırdı. Nizami Gəncəvi onu da qeyd edir ki, poemanın yazılmasından öncə müxtəlif mənbələr üzərində gərgin iş aparıb. Lakin araşdırdığı materiallar arasında bütünlüklə İskəndərə həsr olunan heç bir əsər yox idi:

İskəndər haqqında heç bir əsərdə

Məlumat görmədim yığcam bir yerdə.
Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,
Ancaq hər nüsxədə dağınıq inci.
Hər köhnə nüsxədən əsas alaraq,
Onu öz şeirimlə bəzədim ancaq.
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq, məğzini aldım.
Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər,
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər [6, s.54].

Nizami Gəncəvinin sözlərindən gördüyümüz kimi, şairin poemasının mənbə dairəsi çox genişdir və ona İskəndər haqqında müxtəlif əsərlər məlum imiş. Onların sırasında həm pəhləvi dilində yazılmış İran, həm yəqin ki, Suriyanın nəzərdə tutulduğu yəhudi və həm də “xristian”, hər şeydən öncə. ehtimal ki, gürcü və yunan mənbələri olub. Bəs Nizami Gəncəvi məhz hansı mənbələri göstərir? Bu sualın cavabını Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədqiqatçısı Y.E.Bertelsdə tapmaq olar. O deyir: “Ən yeni tarixi əsərlər deyərək, o, əlbəttə ki, ərəb və fars xronikasını diqqətə alırmış. Bəs yəhudi və xristian kitablarından danışarkən nəyi nəzərdə tuturdu? XII əsrdə Azərbaycanın və ələlxüsus da Gəncənin etnik tərkibinə əsaslanmaqla, güman etmək olar ki, şair ya birbaşa, ya da üçüncü şəxslərin köməyi ilə Suriya, yunan və gürcü mənbələri ilə də tanış imiş. Beləliklə, sırf “müsəlman” rəvayətlərindən başqa, onun antik dünya ənənələrinə doğru ikinci bir yolu da açılmışdı” [7]. Y.E.Bertels Nizami Gəncəvinin öz poemasının materialları üçün istifadə etdiyi mənbələr dairəsinin qeyri-adi dərəcədə geniş olmasına can atdığını xüsusi qeyd edir. Alim daha sonra yazır: “Hətta İskəndərin ömür yolunu təsvir edərkən də yalnız İran aristokratiyasına xidmət etmək vəzifəsini qarşısına məqsəd qoyan Firdovsidən tam fərqli olaraq, Nizami Gəncəvi elə bir kitab yaratmaq istəyir ki, Azərbaycanın bütün xalqları üçün məqbul olsun” [7]. Nizami Gəncəvi üçün İskəndər - İran şahlarından biri deyil, fəqət Rum (Bizans) hökmdarıdır. Lakin İran tarixinin bir hissəsi olmayan İskəndər Rum tarixinə də daxil edilməyib: Nizami Gəncəvini tarix maraqlandırmır. Şairin diqqət mərkəzində bəşəri dəyərlərdir. İskəndərin həyatı bu dəyərləri dərk etməkdən ibarətdir.

Nizami Gəncəvi İskəndər obrazını yaratmaq üçün poemasında da qeyd etdiyi kimi, fars mənbələrindən başqa, həmçinin ərəb, yəhudi və xristian mənbələrindən də istifadə edib: “*Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən, ən incə sözləri əlimə saldım*”. Bu cür müxtəlif mənbələrə müraciət edən Nizami Gəncəvi onlardan yalnız xoşuna gələn süjet və məlumatları seçib, bəyənmədiyi faktları isə göstərməyib. O, həmçinin Firdovsinin süjetini təkrarlamaqdan da çəkinmiş, müstəsna hallarda və yalnız öz təhkiyəsinin cəlbediciliyini gücləndirmək məqsədilə ona müraciət etmişdir. Həmid Araslı qeyd edir ki, “Nizami dilində tez-tez təsadüf olunan xalq ifadələri, Azərbaycan sözləri və zərbül-məsəllərinə rast gəlinir. Fars şərhçilərinə və Avropa tədqiqatçılmasına məlum olmayan bu ifadələrin hamısına Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının qədim nümunələrində təsadüf olunur” [1, s.167]. A.O.Makovelski poemaların mənbələri ilə bağlı qeyd edir ki, “Nizami Gəncəvinin istifadə etdiyi mənbələr yetərincə rəngarəngdir. Bu mənbələr ilk növbədə ərəb, fars, yəhudi (Suriya) və xristian (yəqin ki, gürcü və yunan) kitablarıdır. Lakin yuxarıda xatırlanan yazılı materiallarla yanaşı, o, Makedoniyalı İskəndər haqqında yerli şifahi Azərbaycan əfsanələrini də poemaya cəlb etmişdir. Bu mənbələrdən əxz edilən məlumatlar şairin yaradıcı təxəyyülü ilə tamamlanmışdır” [8].

İskəndər obrazının ədəbiyyatda və folklorlarda əks olunması problemlərinin öyrənilməsinə dair maraqlı tədqiqatlar müəllifi Y.A.Kostyuxin qeyd edir ki, “Nizami Gəncəvi Şərq xalqlarının əksəriyyətinə məlum olan İskəndər haqqında rəvayətləri poemasına daxil etmişdir - onlardan ən məşhuru İskəndərin buynuzları ilə bağlıdır. Nizami Gəncəvinin əsərində İskəndərin vəsiyyəti barədə hekayət də vardır: İskəndər vəsiyyət edib ki, onu ovcunda sıxdığı bir çimdik kül və əli yuxarı qalxmış vəziyyətdə dəfn etsinlər. Bu hekayətə Azərbaycan folklorunda rast gəlinir, qazaxlarda da belə bir hekayət vardır. Bu əhvalatın Nizami Gəncəviyə qədər olmasını, yoxsa şairin yalnız özünəməxsus olduğunu söyləmək çətindir. Lakin Nizami Gəncəvi poemalarının xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı faktı şübhəsizdir. Bu hekayət poemanın əsas ideyalarından biri ilə həmahəngdir – həyatın faniliyi. Ona görə də demək olar ki, folklor hekayətləri poemanın ideya məzmununa öz töhfəsini vermişdir. Tamamilə qanunauyğundur ki, Nizami Gəncəvidə folklor janrları sırasından ən çox ibrətamiz hekayətlərə rast gəlinir, belə ki, bu hekayətlərin açıq didaktikası poemanın qarşıya qoyduğu vəzifələrə daha yaxşı cavab verir” [11, s.80]. Y.A.Kostyuxinin sözləri bizi belə bir qənaətə gətirir ki, xalq yaradıcılığı da həmçinin poemanın mənbələrinə daxildir və Nizami Gəncəvi folklor hekayətlərinə istinad etmişdir. Bu haqda Həmid Araslının “Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbül-məsəlləri”, “Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” və s. tədqiqatları çox qiymətlidir.

Beləliklə, “İskəndərnamə” poemasının mənbələrini bir yerə cəmləyərək və Psevdo Kallisfenin “İskəndər haqqında roman”ının ayrı-ayrı elementlərini Firdovsinin və Nizami Gəncəvinin versiyaları ilə müqayisə edərək bir sıra oxşarlıqlar aşkarlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Firdovsinin və Nizami Gəncəvinin İskəndər haqqında poemalarının oxşar və fərqli cəhətlərinə Qulamhüseyn Beqdili də diqqət yetirmişdir. Alimin “Firdovsinin “Şahnamə”sində və Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə”sində İskəndər obrazı” adlı əsəri iki hissədən ibarətdir. Müəllif birinci hissəni Firdovsinin “Şahnamə”sinə həsr etmiş, “Daranın İskəndərlə görüşü”, “Firdovsi və dünyanı istila edənlərə onun verdiyi dərs”, “Vətənpərvərlik problemi” və başqa bu kimi mövzuları sərf-nəzər etmişdir.

Q.Beqdeli öz tədqiqatının ikinci hissəsini Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərindəki İskəndər obrazına həsr etmiş, bu hissəni qırx söhbətə bölmüşdür. Bu hissədə “İskəndər və Şərq”, “Nizami Gəncəvi və yenilməz İskəndər”, “Əhəmənilər sülaləsinin süqutu” və digər problemlər təhlil edilmişdir. Q.Beqdelinin əsərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, Makedoniyalı İskəndərin hərbi yürüşlərinin xəritəsini təqdim etmiş, “Gəncəvinin xəzinəsi” kitabından Firdovsi və Nizami Gəncəvinin əsərlərinin müqayisəsini təqdim etmişdir.

Zülmət dünyasında dirilik suyunun axtarışı, Dara və İskəndər arasında “bəxşiş” mübadiləsi, Porla (För) müharibə, İskəndərin çariça Kandaka (Kaydofa, Nüşabə) ilə görüşü və başqaları Psevdo Kallisfenin “İskəndər haqqında roman”ı ilə Firdovsi və Nizami Gəncəvi versiyalarının əsas ümumi epizodlarını təşkil edir. Məsələn, İskəndərin müdrik və ədalətli Bərdə hakimi Nüşabə ilə görüşü. Məhz belə bir epizod Psevdo Kallisfenin “İskəndər haqqında roman”ında vardır. Burada Makedoniyalı İskəndər Əndəlusa yola düşür və çariça Kandaka ilə görüşür. Ərəb xronikalarında və Firdovsidə Kandaka adı çox asanlıqla Keydofe forması almışdır. Nizami Gəncəvi bu hadisələri bilərəkdən doğma Azərbaycana, sevimli şəhəri Bərdəyə keçirmişdir. O, öz qəhrəmanını Azərbaycana gəlməyə və ağıllı qadın qarşısında baş əyməyə məcbur edir. Nüşabə həm öz ölkəsini, həm də qonşu ölkələri yunan istilasından xilas etməyə nail olur. Nizami Gəncəvi versiyası ilə Psevdo Kallisfenin “İskəndər haqqında roman” əsəri arasında daha çox təmas nöqtələri tapmaq olar. Bu paralellərə əsasən, Psevdo Kallisfenlə Nizami Gəncəvi arasında İskəndər haqqında rəvayətlərin çoxsaylı aralıq versiyalarının olmasını təxmin etmək olar.

Görəsən, Nizami Gəncəvi öz qəhrəmanını necə təsvir etmək istəyirdi?

Şairin “İskəndərnamə”si iki hissədən ibarətdir – “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”.

Poemanın birinci hissəsi - “Şərəfnamə” sərkərdə Makedoniyalı İskəndərin hərbi yürüşləri və şücaətləri barədədir.

“İqbalnamə” adlanan ikinci hissədə isə əsas yeri ictimai-siyasi və fəlsəfi məsələlər tutur.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”də İskəndərin fəaliyyətini üç aspektdən təhlil edir:

1) dahi sərkərdə və ideal çar;

2) müdrik filosof;

3) bəşəriyyətə uca həqiqətlər çatdıran və əsl xoşbəxt həyat yollarını göstərən peyğəmbər.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”nin birinci hissəsinin giriş fəslində yazır:

Üç qapı tikdim, üç xəzinə demək,

Çəkdim hər qapıda ayrıca əmək.

Üç qapı, ya bu üç inciylə yenə,

Tökərəm dünyaya ağır xəzinə.

Vuraram elə rəng, elə bir zivər,

Bütün ölkələrdən işığı gələr [6, s.45-46].

“Şərəfnamə”də giriş hissədən – Allahın tərif edilməsindən və minacatdan sonra şair İskəndər haqqında hekayətə başlayır. İskəndər Makedoniya çarının – çar Filippin (II Filipp) ailəsində dünyaya gəlib. Təhsil almaq vaxtı gəlib çatanda, çar onu elm və müdriklik öyrənməsi məqsədilə Aristotelin - Nakumocisin (Nikamoxis) yanına qoyur. Nikamoxis ona müxtəlif elmlər öyrədir. Aristotel İskəndərə biliklər əldə etməkdə kömək edirdi. İskəndər atasına söz vermişdi ki, taxt-taca çıxdıqdan sonra Aristoteli öz vəziri təyin edəcək. Çar olduqdan sonra İskəndər vədinə əməl edir və bütün dövlət işlərində Aristotellə məsləhətləşir. Misir çarının xahişi ilə o, zinclərlə döyüşür və müharibədən qalib çıxır. Güclü olduğunu hiss edərək, İran şahına bac-xərac verməkdən imtina edir, bu, onlar arasında düşmənçiliyə səbəb olur. İran şahı Dara İskəndərə məktub yazıb onu hədələyir. Lakin hədələrdən çəkinməyən İskəndər İrana yürüş edir. İki qoşun arasında qanlı döyüşlər baş verir və yorulub əldən düşmüş qoşunlar döyüş meydanından öz düşərgələrinə qayıdırlar. Bu zaman Daranın iki qoşun başçısı İskəndərlə saziş imzalayır ki, onlara veriləcək qızıl müqabilində öz şahlarını aradan götürsünlər. Daranı öldürən bu qoşun başçıları İran torpağını İskəndərə təslim edirlər. İran taxtına oturan İskəndər Daranın vəsiyyətinə əsasən, bu iki sərkərdəni cəzalandırır. Bütün hərbciləri və digər qoşun başçılarını toplayaraq, onlarla saziş bağlayır, məmləkəti ədalətlə idarə etməyə başlayır, Daranın qızı Rövşənəklə evlənir. İskəndər İran atəşpərəstlərinin məbədlərini dağıdır, yazılı əsərləri toplayır, onların çoxunu tərcümə olunmaq üçün Yunanıstana göndərir:

Yunana göndərdi tərcüman ilə

Çevirsin bir dildən başqa bir dilə [6, s.194].

Bundan sonra İskəndər Məğribə yola düşür, Kəbəni ziyarət edir, Sərir qalasını fəth edir. Daha sonra o, Bərdəyə yürüş edir, bu vilayətin padşahı Nüşabə ilə qarşılaşır. “Bu qarşılaşmadan əvvəl Bərdənin keçmiş əzəmətindən və gözəlliklərindən bəhs edir.

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,

Yazı da, qışı da da güldür, çiçəkdir [6, s.201].

– misraları ilə başlanan bu tərifdə Nizami Bərdənin, sadəcə, təbii gözəlliyini deyil, tarixi inkişafını da göstərməyə cəhd edir. O, vaxtilə Harum adlanan Bərdə şəhərində böyük dövlət adamının – Nüşabənin ağıllı tədbirli bir hökmran olduğunu tərənnüm edərək, onu əsərin qəhrəmanı olan İskəndərdən bacarıqlı və tədbirli göstərir” [1, s.227].

İskəndər Hindistan və Çində də öz istilalarını davam etdirir. Hindistan və Çin hökmdarlarına məktub göndərən hökmdar bu ölkələri fəth edir. Poemanın son hissəsində ruslarla yeddi döyüş təsvir olunur ki, bunlar da İskəndərin qələbəsi ilə başa çatır. Bu qələbələrədən sonra o, “dirilik suyu”nun axtarışı ilə məşğul olur, amma onu tapmayaraq Vətənə döner.

“İqbalnamə”də tamam fərqli bir İskəndər peyda olur, başqa sözlə, biz burada – poemanın ikinci hissəsində peyğəmbərlik pilləsinə çatan müdrik İskəndərlə rastlaşırıq. “İqbalnamə” konkret süjetə malik deyil, ayrı-ayrı ibrətamiz hekayət, rəvayət və poemalardan ibarətdir. Poemanın bu hissəsində fəlsəfə, xüsusilə praktik fəlsəfə mühüm yer tutur. Şair fəlsəfənin siyasət, sosial sahə və mənəviyyat kimi əsas problemlərinə xüsusi diqqət yetirir. İskəndərin yeddi müdrik filosofla söhbəti, onların dünyanın xəlv olunması barədə fikirləri, İskəndərin qənaətləri və nəhayət, Nizami Gəncəvinin özünün dini-fəlsəfi təlimlər barədə düşüncələrinin böyük elmi dəyəri vardır. Dövlətin idarə olunması məsələlərində Nizami Gəncəvi haqq-ədalətə və rəiyyətə qarşı humanist münasibətə xüsusi diqqət yetirir. Bu problem şahın dövlət məmurları, qoşun başçıları, aqillər və cəmiyyətin digər təbəqələrinin nümayəndələri ilə olan hər bir söhbətində nəzərdən keçirilir.

Bu problem poemanın əvvəlində olan müxtəlif hekayət və rəvayətlərdə də, müdrik kəlamlar kitabında da birinci dərəcəli yer tutur. Sonra şair “İskəndərin peyğəmbərliyə yetişməsi” adlı fəslə başlayır və qeyd edir ki, İskəndər Allahın iradəsi ilə peyğəmbər seçilib:

Ətrafa nur saçan parlaq günəştək
Yalan vəsvəsədən uzaq bir mələk
Parlaq gövhər saçdı şah hüzuruna,
Allahın vəhyini yetirdi ona:
"Bu saysız dağlarcan, coşğun çaylarcan
Alqışlar göndərdi sənə yaradan!
O səni dünyada şahlıqla birgə
Ləyaqətli bildi peyğəmbərliyə [3, s.109-110].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu üç xüsusiyyət öz inkişafında növbə ilə yüksələn pillələrdən ibarətdir. Əvvəla, ideal hökmdar İskəndərin inkişafında aşağı pillədir. O, əsl böyüklüyə yalnız alim-filosofların topladıqları müdrikliyi mənimsədikdən və peyğəmbərlik rütbəsini qazandıqdan sonra yetişir.

Poemanın birinci hissəsində – “Şərəfnamə”də İskəndər obrazı haqq-ədalət uğrunda mübarizə aparan şəxs, məzlumların müdafiəçisi kimi təqdim olunmuşdur. O, insanlara xoşbəxtlik gətirir, onların firavanlığı naminə çarpışır. İskəndər ölkələri bir-birinin ardınca fəth edir və poema müəllifinin fikrincə, bu ölkələrlə qənimət və qazanc məqsədilə müharibə etmir, bunu ədalətin bərqərar olması naminə edir. Şair bədii inandırmanın bütün imkanlarından bəhrələnərək qeyd edir ki, şahın hökmranlığının bütün güc-qüvvəti adamların firavanlığının təminatına, onların zülmədən qurtulmasına yönəlməlidir. Nizami Gəncəvinin qəhrəmanı bir çox ali insani xeyirxahlıqlara malikdir: o, adil və ədalətlidir, mərd və cəsurdur. O, insanpərvərlik hisslərinə görə də fərqlənir. İskəndər xalqları səfalət və köləlik qorxusu içərisində saxlayanlara qarşı amansızdır. Nizami Gəncəvinin İskəndəri hədsiz varlıdır, amma var-dövlətə qarşı da biganədir. İskəndər hamıya səadət və ədalət paylayır, onun hökmranlığı idealdır. Bu şahənə ədalətin vadaredici motivləri - İskəndərin insanlara olan məhəbbətidir, şər və zorakılığı qəbul etməməsidir. Öz insanpərvərliyi sayəsində o, kiməsə ziyan vurmamağa çalışır. Səfaləti məhv edərək, xalqın firavanlığı qayğısına qalır, onun düşüncələri ölkənin çiçəklənməsinə yönəlib. O, yeni şəhərlər salır, köhnə şəhərləri abadlaşdırır, yolları və gəmiçiliyi inkişaf etdirir, mayaklar tikir və s.

İskəndərin inkişafının növbəti mərhələsi – onun müdrikiyə tərəf yönəlməsidir. O, ideal hakimiyyəti sayəsində şan-şöhrətin uca zirvəsinə çatıb, dirilik suyunu tapa bilməməsi ilə bərişib və bilik inciləri toplamağa başlayıb. Nizami Gəncəvi İskəndərin mənəvi kamilləşməsi prosesini təsvir edir. Biliklər İskəndər üçün daha dəyərlidir və o, ətraf aləmi, orada baş verənləri dərk etməyə çalışır. İskəndərin fikrincə, elm – adamların maraqlarına xidmət etməlidir. Şair ibrətəməz əhvalatlar, nəsihətlər təqdim edir və oxucunun qarşısında Şərq müdrikiyə xəzinəsi açılır. İskəndər başqalaşır. O, Uca Yaradan qarşısında mütiləşir və keçmiş məqsədlərinin şan-şöhrət naminə olduğunu anlayır:

Üzünü sürtərək təmiz torpağa
Başları tanrıya o yalvarmağa.
Keçmiş günlər üçün şükr eləyərək,
Gələcək işlərə dilərdi kömək.
Bütün qazandığı qalibiyyəti
Sanardı allahın bir inayəti [3, s.38].

İskəndər öz müdrikiyini hindli həkimlə söhbətində göstərir. Burada o, Nizami Gəncəvinin həyat fəlsəfəsinin əsas müddəalarını bəyan edir. Lakin elmi təfəkkürün dərinliyinin əsl nümayişi – dünyanın yaranması məsələsinin müzakirəsidir. Bu məsələnin həlli ilə (daha doğrusu, onun həll olunmazlığının əsaslandırılması ilə) İskəndər biliklərin zirvəsinə çatdığını sübut edir.

İskəndərin təkamülünün ən ali dərəcəsi – onun peyğəmbərlik mənəsinə çatmasıdır. Müəllifin fikrincə, o, xalqları həqiqətə çatdırmalıdır. Bundan sonra nazil olmuş lütf təkə onun rəiyyətinə şamil edilmir: İskəndər dünyanın dörd tərəfini gəzib-dolaşmalı və mürgüləyən qəlbləri oymalı, nurlu idrak üzərindəki örtüyü götürməlidir. İskəndər peyğəmbərlik üçün yetişmişdir, çünki müdriklik məktəbini keçmişdir.

Müdriklik qazanmaq – insan həyatının həqiqət yolunda zəruri mərhələdir. İskəndər ideal hökmdar və aqildir, lakin peyğəmbərlik verilməsi - onun yerdəki missiyasının artdığını sübut edir. “İskəndərin məclislərində qədim yunan filosofları iştirak edir. Müxtəlif dövrlərdə İskəndərlə müasir, ondan əvvəl və sonra yaşamış filosoflar öz fəlsəfi görüşlərini bu məclisdə irəli sürürlər və yadda saxlaya ki, burada iştirak edən filosofların – Ərəstun, Valis, Bəlinas, Sokrat, Fərfuryus, Hörmüz və Əflatunun söylədikləri fikirlər Nizaminin şəxsi mülahizələridir” [1, s.137]. Aristotel, Platon və Sokratın müdriklik barədə nəsihətləri ilə silahlanan İskəndər yerin müxtəlif guşələrinə həqiqi iman yayır. Əsrarəngiz torpaqların təsvirinə Nizami Gəncəvi az önəm verir, çünki bu torpaqlar İskəndərin peyğəmbərlik fəaliyyəti üçün meydandır. Nizami Gəncəvi özü belə deyir:

O dünya padşahı - böyük İskəndər,
Uca ulduzlara o uca rəhbər
Elmdə o qədər oldu ki, pərgar
Əqli hər müşkülə saldı bir açar.
Bir çox viranənin ördü üstünü,
Açdı neçə-neçə bağlı düyünü.
Sirli elmləri İskəndər qədər
Yoxdu bu dünyada bilən bir nəfər.
O, Rumun, Yunanın alimlərindən
Hər elmi öyrəndi möhkəm, dərinədən.
Daha ulduzları göydə güdmədi,
Tamam başqalaşdı onun məqsədi.
Başından lovgalıq tacını atdı,
Öz başı allahın tacına çatdı [3, s.109].

Hesab etmək olar ki, Nizami Gəncəvi bu cür kamil hökmdar – filosof-peyğəmbər obrazı yaradarkən müasiri olan feodal hakimlərə ədalət, müdriklik və əxlaqi paklıq dərsi vermək istəmişdir. Nizami Gəncəvi poeziyası, o cümlədən “İskəndərnamə” gələcəyə ünvanlanmışdır.

Nizami Gəncəvinin poeması Şərq xalqları ədəbiyyatında İskəndər mövzusunun geniş yayılmasında kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu əsərə müxtəlif dillərdə bir çox nəzirələr yazılmışdır. Nizami Gəncəvinin ənənələrini Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami və Əlişir Nəvai davam etdirmişdir. Nizami Gəncəvinin poeması onların istiqamətləndikləri mayak olmuşdur.

Bu fəslin sonunda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Makedoniyalı İskəndərin şəxsiyyəti həmişə ədəbiyyatda xüsusi maraq oyatmışdır. Şübhəsiz, bu mövzunun mənbələri antik əsərlərdir ki, bunlarda dahi sərkərdənin xarakter və fəaliyyətinə əxlaqi-etik qiymət verilir. Antik şair və tarixçilər öz qarşılıqlarına İskəndərin həyat və fəaliyyətini təsvir etməkdən daha çox, əxlaqi xarakterli nümunələr qoymağa üstünlük vermişlər. “Şərqdə Ərəstun adı ilə məşhur olan böyük yunan filosofu Aristotelin adının İskəndərlə əlaqədar olması İskəndərin şöhrətini daha da artırmışdır” [1, s.136].

Şərq xalqları üçün Makedoniyalı İskəndər mövzusu milliləşmişdir. Fars-tacik ədəbiyyatı Aleksandr İskəndər adlandıraraq, onu özünün milli eposunun qəhrəmanı etmişdir.

Nizamişünas Xəlil Yusifli “İntibah və Nizami Gəncəvi” monoqrafiyasının (rus dilində) “İntibah şeirində insanın və dünyanın kəşfi. İntibah və utopiya” fəslində “İskəndərnamə” əsərinin dərin təhlilini vermişdir [11, s.317-389].

Daha sonra, tacik həmkarım professor Ruhşanə Vasiyeva ilə həmmüəllif olaraq hazırladığımız “Xəmsə”dəki “İskəndərnamə”lər monoqrafiyasında (çapdadır) [Azərbaycan və rus dillərində hazırlanmış monoqrafiyaya Əmir Xosrov Dəhləvinin “Ayineyi-İskəndər”, “Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə”si, “Əbdürrəhman Caminin “**XİRƏDNAMEYI-İSKƏNDƏRİ**”, Əlişir Nəvainin “Səddi-İskəndəri”, eləcə də ilk dəfə İskəndər obrazını ədəbiyyata gətirən Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə”sində İskəndər haqqında dastan” tədqiqatları daxildir] İskəndər obrazı elmi şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir.

Nizami Gəncəvi özünün İskəndərdən bəhs edən poemasında isə ideal və ədalətli şah, xeyirxah hökmdar haqqında aydın və möhkəm ideya irəli sürmüş, bununla da İskəndərin zalım istilacı olması barədə təsəvvürləri tamamilə alt-üst etmişdir. Nizami Gəncəvi öz poemasının qəhrəmanını hətta peyğəmbər səviyyəsinə yüksəltmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı, Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı, Gənclik, 1998. – 732 səh.
2. Firdovsi, Əbülqasım (Firdovsi Əbülqasım Həsən ibn Əli Tusi). “Şahnamə” (tərcümə edən və “Şərq poeziyasının qiymətli incisi” adlı ön söz müəllifi: Mübariz Əlizadə, redatoru: Azəroğlu, Məmmədəğa Sultanov, Abbasəli Sarovlu) // kitabı nəşrə hazırlayan Nüşabə Əlizadə. - Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004. – 432 səh.
3. Gəncəvi, Nizami. İskəndərnamə [İqbalnamə] / tərcümə edən: Mikayıl Rzaquluzadə. İzahların müəllifi Əkrəm Cəfər, ön sözün müəllifi: Zümrüd Quluzadə, elmi redaktor: Xəlil Yusifli. – Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004. – 256 səh.
4. Навоий, Алишер. Садди Искандари / Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 8-ж. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаки нашриет-матбаа ижодий уйи, 2011. – бет.712; (5-537 бет.).
5. Gəncəvi, Nizami. Yeddi gözəl // farscadan tərcümə edən: Məmməd Rahim; izahların müəllifi Əkrəm Cəfər, ön sözün müəllifi və elmi red: Xəlil Yusifli. – Bakı, “Lider nəşriyyatı”,

2004. – 336 səh.

6. Gəncəvi, Nizami. Iskəndərnamə [Şərəfnamə] / tərcümə edəni: Abdulla Şaiq. izahların müəllifi Rüstəm Əliyev, ön sözün müəllifi: Qəzənfər Əliyev və elmi redaktor: Xəlil Yusifli. – Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004. – 432 səh.
7. <https://www.you-books.com/book/E-Bertels/Nizami> E.Э.Бертельс. Низами. Издательство ЦК ВЛКСМ.«Молодая гвардия», 1947 (E.Э.Бертельс. Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха - жизнь - творчество. Баку, 1940.).
8. <http://www.polonia-baku.org/ru/makowielski.phtml> (А.Маковельский «Низами как философ», 1946 год).
9. Алиев Газанфар Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М.: Наука, 1985. – 332 стр..
10. Quran-Kərim. Əl-Kəhf surəsi (Tərc.: V.Məmmədəliyev və Z.Bünyadov. – Bakı, “Şərq-Qərb”, 2012, 568 səh.
11. Костюхин, Евгений Алексеевич. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции (монография). – Москва, «Наука», 1972. – 188 стр.
12. Юсифли, Халил. Ренессанс и Низами Гянджеви (Редакторы: Аляр Саферли член-корр. НАНА Афаг Юсифли). – Баку, «Елм ве техсил», 2016. – 426 стр.

УДК 82-1. 512. 162

Д.ф.н. Алмаз Ульви Биннетова¹
Институт литературы НАНА имени Низами Гянджеви
заведующий отделом «Литературные связи Азербайджана-Туркменистан-Узбекистан»,
Д.ф.н. Рухиана Васиева²
Государственная педагогика Таджикистана имени Садреддина Айни
Профессор института, Таджикистан, Душанбе

ХАРАКТЕР АЛЕКСАНДРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ
«ЭСКАНДАР-НАМЕ»
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамса», классическая литература, образ Александра

Низами Гянджеви – один из известных представителей мировой литературы. Он внес ценный вклад в сокровищницу мировой литературы. Низами Гянджеви известен в мире литературы своим произведением “Хамса” (“Квинтет”), включающим в себя пять романтических стихотворений, принесших ему мировую известность. Как жанровая форма, “Хамса” обязана своим созданием гению Низами Гянджеви. Известно, что в литературе народов Востока существуют десятки «Хамсы», повторяющих основные идейно-художественные черты «Хамсы» Низами Гянджеви.

В этих стихах, когда Низами Гянджеви произносит слова «очень длинная история шахов», он имеет в виду «Шахнаме» Абу Мансура, а под словами «глубокий мыслитель» он имеет в виду Фирдоуси. По традиции, заложенной основателем «Хамсы», как жанровой формы, заключительная часть любого квинтета должна представлять собой блестящую сумму идейно-художественных особенностей входящих в него произведений. Именно это сделал Низами Гянджеви при написании стихотворения «Искендернаме». Он работал над произведением много лет и завершил его незадолго до своей смерти.

«Искендернаме» является последним произведением среди пяти стихотворений Низами Гянджеви, и это произведение занимает особое место в его творчестве. Можно с уверенностью сказать, что это стихотворение является его завещанием: такие его мечты, как «Идея народного правления без суверена как нового государственного устройства» (Х. Араслы) являются ярким проявлением этого.

Низами Гянджеви – второй поэт, обратившийся к теме Искендера после Фирдоуси. Поэма Низами Гянджеви «Искендернаме» превосходит легенду об Искендере из «Шахнаме» («Книга царей») Фирдоуси как по объему, так и по значению.

UDC 82-1. 512. 162

PhD. Almaz Ulvi Binnetova¹

ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi

Head of "Azerbaijan-Turkmenistan-Uzbekistan literary relations" department,

PhD. Ruhshana Vasiyeva²

Tajikistan State Pedagogy named after Sadreddin Ayni

Professor of the Institute, Tajikistan, Dushanbe

THE CHARACTER OF ALEXANDER IN NIZAMI GANJAVI'S
"ESKANDAR-NAMEH" WORK
SUMMARY

Key words: Nizami Ganjavi, "Khamsa", classical literature, the image of Alexander

Nizami Ganjavi is one of the famous representatives of world literature. He made valuable contributions to the treasury of world literature. Nizami Ganjavi is known in the world of literature for his work "Khamsa" ("Quintet") which includes five romantic poems that brought him worldwide fame. As a genre form, "Khamsa" owes its creation to the genius Nizami Ganjavi. As it is known, in the literature of the peoples of the East there are dozens of "Khamsa" repeating the main ideological and artistic features of Nizami Ganjavi's "Khamsa".

In these verses when Nizami Ganjavi says the words "a very long history of the Shahs", he means the "Shahname" of Abu Mansur, and with the words "a deep thinker" he means Ferdowsi. According to the tradition established by the founder of "Khamsa", as a genre form, the final part of any quintet should be a brilliant total of ideological and artistic features of the works included in it. This is exactly what Nizami Ganjavi did while writing the poem "Iskendername". He worked on the work for many years and finished it shortly before his death. "Iskendername" is the latest work among the five poems of Nizami Ganjavi, and this work occupies a special place in his creativity. We can confidently say that this poem is his testament: His dreams such as "The idea of people's government without sovereign as a new state structure" (H. Arasli) are a clear manifestation of this.

Nizami Ganjavi is the second poet who addressed the subject of Iskender after Ferdowsi. Nizami Ganjavi's poem "Iskendername" surpasses the legend about Iskender of Ferdowsi's Shahname ("Book of Kings") in terms of both volume and importance.

Daxil oldu: 12.10.2023-cü il